

Деякі зауваги з приводу публікації Є. Архипової та Т. Бобровського “Археологічні дослідження на території Софійського заповідника”

Нещодавно в одному з випусків журналу “Пам’ятки України” з’явилась публікація Є. Архипової та Т. Бобровського, у якій автори задалися претензійною метою дати підсумок усім попереднім археологічним дослідженням території Софійського заповідника та запропонувати “певні принципи та підходи до археологічної спадщини цієї території”¹.

Вже претензійна назва “Археологічні дослідження на території Софійського заповідника” викликає подив, адже “територія Софійського заповідника” включає у себе не тільки Софійський собор з його подвір’ям та монастирськими спорудами XVIII ст., а також і філіали: Золоті ворота, Андріївську та Кирилівську церкви з їх територіями у Києві та генуезьку фортецю у м. Судаку (АРК). На всіх цих пам’ятках упродовж десятиріч провадились численні, часом доволі масштабні, археологічні дослідження. Аби тільки коротко оповісти про них, необхідно було б, принаймні, присвятити цій темі увесь випуск журналу. Однак у своїй коротенькій статті Є. Архипова та Т. Бобровський далеко не у повному обсязі згадують окремі дослідження виключно на території Софійського подвір’я, тож зміст їх статті не відповідає грандіозному “обсягу” її назви, що вже само собою викликає певні питання, які посилює та пікантна обставина, що обидва ці автори не займались археологічними дослідженнями на цій території. Втім, справедливості заради мусимо зазначити, що у 2004 р. один з авторів критичної статті Т. Бобровський обстежував провалля, що інтерпретувалось ним як залишки монастирського льоху XVIII ст.²

Отже, обидва автори критичної статті мають до означеної проблеми вельми опосередковане відношення, саме тому з перших рядків припускаються помилки, декларуючи, що “археологічно ця територія вивчена недостатньо повно, хоча більша її частина не зазнавала пізніших забудов або істотних руйнацій”³. Адже насправді все абсолютно навпаки – територія Софійського подвір’я протягом тривалого часу підлягала діям антропогенних чинників: яри засипалися, зводились та руйнувались

¹ Архипова Є., Бобровський Т. Археологічні дослідження на території Софійського заповідника // ПУ, 2013, квітень, спецвипуск №1 (186), с. 18–25.

² Бобровський Т.А. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис). К., 2007, с. 36.

³ Архипова Є., Бобровський Т. Вказ. праця, с. 18.

монастирські споруди різного призначення; у ХХ ст. софійське подвір'я вкрилось цілою сіткою різноманітних підземних комунікацій, що зруйнували культурний шар. Перекручення фактів знадобилось авторам статті, аби задекларувати необхідність розроблення для заповідника “комплексної програми археологічних досліджень” Софійського подвір'я⁴. В рамках розробки цієї програми у статті представлена “Археологічна карта території Національного заповідника “Софія Київська” і Софійського собору”⁵, що мала на меті графічно показати ділянки софійського подвір'я, що підлягали археологічним дослідженням. Попри всю важливість такої роботи, маємо констатувати, що ця карта не відображає реальної ситуації, адже на ній не знайшла відображення значна кількість археологічних шурфів, що виконувались протягом 2002–2011 рр. археологом М. Нікітенком за участю В. Піоро та, пізніше, В. Корнієнка, як на території подвір'я Софії, так і в самому соборі. Причому з “археологічної карти” В. Козюби “зникли” як невеликі шурфи, так і доволі великі за розмірами об'єкти (наприклад, споруда ХVІІІ ст. на північний схід від “Брами Заборовського”, що досліджувалась у 2010 р.); не знайшли відображення також і об'єкти (насамперед, залишки архітектурних споруд ХІ та ХVІІІ–ХІХ ст.), що були виявлені під час спостереження за земляними роботами, які проводились на теренах заповідника (наприклад, залишки кладки ХVІІІ ст. біля західного рогу бурси, біля північного рогу будинку митрополита, фрагменти доріжок ХVІІІ та ХІХ ст. біля східних воріт на подвір'ї, шурф біля західної стіни флігеля за бурсою тощо). Окрім того, вказівка розташування розкопів не завжди співпадає з реальним місцем, а в деяких випадках контури суттєво змінені (наприклад, західна частина контурів митрополичої кухні ХVІІІ ст.).

Варто зауважити, що під час складання паспортів архітектурних об'єктів Національного заповідника “Софія Київська” співробітниками відділу науково-історичних досліджень (Н. Нікітенко, М. Нікітенко, В. Корнієнко) були підготовлені довідки про археологічні дослідження всіх споруд Софійського подвір'я та територій біля них. Проте інформація,

⁴ Втім, як виявляється, така “Комплексна програма археологічних та спелеологічних досліджень на території Софійського ансамблю” вже розроблена: *Апостолова-Сосса Л., Зливкова О.* Концепція плану організації території Національного заповідника “Софія Київська” (в межах ансамблю Софійського собору та його охоронної (буферної) зони) // ПУ, 2013, квітень, спецвипуск №1 (186), с. 9.

⁵ *Архипова Є., Бобровський Т.* Вказ. праця, с. 20. Укладачем цієї карти-схеми зазначений археолог В. Козюба, який, до речі, сам також не проводив жодних археологічних досліджень пам'яток Софійського подвір'я.

що зберігається в заповіднику, з якихось причин залишилась невикористаною ані “картографом” В. Козюбою, ані авторами-“археологами” Є. Архиповою та Т. Бобровським. Окрім того, М. Нікітенком була підготовлена археологічна карта-схема подвір'я із нанесенням усіх зазначених шурфів, що передана до фондів Національного заповідника “Софія Київська”. Тож подання неповної карти археологічних досліджень софійського подвір'я не можна списати на “відсутність матеріалів”, це було зроблено авторами статті та укладачем карти свідомо, аби довести читачам, що робота археологів заповідника, звільнених у 2012 р. із приходом нового керівництва, була “неякісною”.

Мал. 1. Фундаменти споруди на північний схід від “Брами Заборовського”. XVIII ст. Дослідження М. Нікітенка та В. Корнієнка 2010 р.

Цей нехитрий закид Є. Архиповою та Т. Бобровським висвітлюється однією фразою: “Дослідження ж, здійснені у садибі собору на початку XXI століття (йдеться про роботу М. Нікітенка та його колег. – М.Н., В.К.), взагалі мали характер безсистемних шурфувань та закладання розвідкових свердловин, які, щонайбільше, дали змогу дещо з’ясувати особливості стародавнього рельєфу цієї місцевості”⁶.

⁶ Архипова Є., Бобровський Т. Вказ. праця, с. 23.

Тут можна поставити питання: а для археології (і для пам'яткоохоронної справи) визначення давнього рельєфу подвір'я, чим ніхто і ніколи не займався, багато чи мало? Для наших критиків це настільки мізерно мало, що його не слід помічати, а то вже – наслідок повного нерозуміння проблеми через непрофесіоналізм. Ми ж вважаємо, що в цьому напрямку нами було зроблено багато, і не лише через обсяг наших робіт, а передусім через те, що ці роботи можуть бути стимулом для розгортання в майбутньому таких робіт на подвір'ї в більшому масштабі, можливо, з видозміненою методикою буріння. А це дасть колосальну інформацію і про сам собор, подвір'я якого, на наше переконання, є в певному сенсі фізичним продовженням цієї унікальної пам'ятки.

Окрім нас, рикошетом “дісталось на горіхи” і нашим попередникам, до речі, маститим археологам: “Не торкнулися цієї території (судячи з тексту статті, подвір'я собору – *М.Н., В.К.*) і масштабні розкопки: усі попередні дослідження тут проводилися досить безсистемно та нерегулярно”⁷. Було б непогано, якби Є. Архипова та Т. Бобровський пояснили, чому розкопки на подвір'ї собору обов'язково мусять бути масштабними, “системними і регулярними”? Якби автори публікації мали базову археологічну освіту, ази якої даються на перших курсах університету, то знали б, що масштабні (стаціонарні) розкопки можуть бути розпочатими лише після ретельної археологічної розвідки і встановлення типу археологічної пам'ятки, меж і потужності її культурного шару тощо⁸.

Хоча шурфування на подвір'ї у межах давньої садиби проводились впродовж доволі тривалого часу, до сих пір чітко вираженого культурного шару тут не виявлено. Немає жодних даних про нього в працях М. Каргера, а також І. Тоцької⁹, не відкрито його і нашими розвідками, що проводилися з 2002 по 2011 рр. І це все зафіксовано в наших наукових звітах і публікаціях, які Є. Архипова і Т. Бобровський чи то взагалі не читали, чи то читали, але свої висновки будували не на об'єктивних даних, на власний суб'єктивний розгляд відкидаючи “зайве”.

Абсолютно очевидно, що публікація Є. Архипової і Т. Бобровського, яка виносить вирок колосальній праці кількох поколінь археологів –

⁷ *Архипова Є., Бобровський Т.* Вказ. праця, с. 18.

⁸ Тому в “Інструкції про розкопки” Інститут археології виділив два види археологічної розвідки: з шурфуванням (“Відкритий лист” форма 2) і без шурфування (“Відкритий лист” форма 3).

⁹ І. Тоцька виявила за межами давнього подвір'я, між Хлібнею і Георгіївською церквою, в “охвісті” невеликого яру бити плінфу, фрагменти розчину тощо, переміщені сюди, вочевидь, під час відновлення собору митрополитом Петром Могилою, чи, імовірно, цей матеріал походив зі зруйнованої Георгіївської церкви.

“загальний стан археологічної дослідженості” Софійського собору та його території “треба визначити як незадовільний”¹⁰ – не є об’єктивною, а її зміст не відповідає реальному стану проблеми. Стаття написана з метою бруталного приниження досягнень попередників, тому чимала кількість опублікованих ними праць не потрапила до переліку літератури, тож ця публікація не має навіть довідкового характеру про проведені на подвір’ї Софії Київської розкопки. У такому вигляді ця публікація Є. Архипової та Т. Бобровського позбавлена наукової цінності, виконує цілком певну роль: читачеві подається упереджена і викривлена версія проведених на софійському подвір’ї археологічних досліджень.

Саме тому, як безпосередні виконавці археологічних розкопок на теренах Софійського подвір’я, ми зобов’язані дати стислу об’єктивну довідку про хід та результати археологічних досліджень у заповіднику протягом 2002–2011 рр. з вказівкою необхідної літератури для ознайомлення всіх охочих.

У зв’язку з вирівнюванням подвір’я в XVII–XIX ст., на давній лесо-свій платформі, на якій було побудовано собор, неодноразово проводились підсіпки чорноземом на 1.2–1.8 м у західній частині і до 4 м – у східній. За відсутності суцільного культурного шару давньоруського часу закладення шурфів “навздогад”, якщо в попередньому шурфі нічого не було знайдено, є непродуктивним. Тому нами було розроблено комплексну програму розкопок, що включала не тільки шурфування, але й метод пошукової геології – ручне розвідувальне буріння буром “Геолог” з діаметром робочої колонкової труби 3 см. У різних місцях подвір’я було закладено півтори сотні свердловин. За піднятим керном визначалась стратиграфія насипного чорноземного шару і абсолютна глибина залягання материкового лесу. Отримані дані використовувались нами для визначення особливостей давнього рельєфу на софійському подвір’ї (наявність водорозділів і ярів) і для складання плану давнього лесового плато, на якому побудовано собор.

Ручним бурінням нами встановлено, що по подвір’ю проходив гребінь водорозділу, який тягнувся з південного заходу на північний схід, у бік дзвіниці. На ньому було побудовано Софію (звідси її орієнтування на північний схід), а пізніше – Будинок митрополита і Браму Заборовського. Водорозділ понижувався з південного заходу на північний схід та закінчувався біля яру, що знаходився між собором та дзвіницею. Крила водорозділу понижувалися від гребеню на північний захід та на південний

¹⁰ *Архипова Є., Бобровський Т.* Вказ. праця, с. 23.

схід, піднімаючись потім до вул. Стрілецької і Володимирської відповідно; у низьких частинах “перегину” протікали сезонно-дощові потоки. Південно-східний яр було пристосовано для оборони собору. З’ясувалось, що давня кам’яна стіна його садиби була поставлена вздовж північно-західного обриву яру¹¹. До речі, ефективну розвідку ручним бурінням наміряються використати і наші опоненти при реалізації своїх планів подальших досліджень на софійському подвір’ї¹², навіть не згадуючи при цьому, що цей метод вперше був масштабно застосований тут нами.

Пробуривши свердловини до лесу біля західного входу в собор і біля його центральної апсиди, ми визначили профіль давнього лесового майданчика, на якому побудовано собор. Це кінцева частина водорозділу з крилами і гребенем, що понижуються в обидва боки; його падіння на північний схід складало 12 см завширшки на 5 м завдовжки (1 градус). Тобто лес у східній частині собору знаходився значно нижче, ніж у західній, що підтверджується і даними шурфів М. Каргера¹³.

Іншим важливим напрямком нашої роботи, про який опоненти ніяк не згадують, було кількарічне дослідження цегляної монастирської огорожі XVIII ст. З цієї метою було закладено низку шурфів біля її фундаментів. Нами встановлено, що стіни і фундаменти, які збереглися, мають різну товщину, різні за конструкцією карнизи і фундаменти. Це стало підґрунтям для виділення трьох хронологічних будівельних періодів у спорудженні цієї огорожі¹⁴.

¹¹ *Нікітенко М.* Археологічні дослідження на подвір’ї Софії Київської в 2002 р. // Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань (м. Київ, 27–28 листопада 2002 р.). К., 2003, с. 155–156; *Нікітенко Мих.М.* Древняя топография ближайшего окружения Софии Киевской // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной конференции. Ч. III–IV. К.; Судак, 2004, с. 100–102; *Нікітенко М.М.* Топография лесового плато в пределах подворья Софии Киевской и прилегающих к нему участков // Могилянські читання 2004. Збірник наукових праць. К., 2005, с. 423–428; *Нікітенко Мих.М.* Топографическая карта древнего подворья Софии Киевской (по материалам разведочного бурения) // Могилянські читання 2005 р. “Доля музейних зібрань”. Збірник наукових праць. К., 2007, ч. 1, с. 336–339.

¹² *Архипова Є., Бобровський Т.* Вказ. праця, с. 24 (пункт 4).

¹³ *Каргер М.К.* Древний Киев. М.; Л., 1961, т. 2, с. 206–213.

¹⁴ *Нікітенко М.М.* Ограда подворья Софии Киевской // Могилянські читання 2005: Монастирські комплекси у контексті християнської культури. Збірник наукових праць. К., 2006, с. 405–409; *Нікітенко Мих.М.* Новые данные о кирпичной ограде XVIII в. Софийского монастыря // Могилянські читання 2007. Збірник наукових праць. К., 2008, с. 428–434; *Нікітенко Мих.М.* Подворье Софии на карте Киева 1745 г. и этапы строительства кирпичной монастырской ограды первой половины XVIII в. // Софійські читання. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції “Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва” (м. Київ, 28–29 травня 2009 р.). К., 2010, с. 435–440.

Крім того, в результаті наших досліджень на подвір'ї було відкрито фундаменти 8-ми давно втрачених будівель XVIII – початку XIX ст.¹⁵ Більшість з них можна співвіднести з будівлями на відповідних архівних планах. Саме ці архітектурно-археологічні об'єкти опоненти, без усяких посилань на наші дослідження, пропонують музеєфікувати “тим чи іншим способом”¹⁶.

Зрештою, Є. Архипова і Т. Бобровський зовсім не згадують наші дослідження в Софійському соборі, які проведені вперше за останні три десятиріччя і дали унікальні й вельми значимі результати. Йдеться про розвідки без шурфування на першому і другому поверхах Софії (2010 р.) і в східному торці північно-західної зовнішньої галереї (2011 р.)¹⁷.

Було отримано дані, які дали змогу по-новому подивитись на конструкцію давньої підлоги. Виявилось, що підшва давньої смальтової підлоги (в апсиді центральної нави) є вищою на 120 см материкового лесового майданчика, тобто передбачуваного дослідниками загального котловану для фундаментів собору насправді не було. Вдалося встановити, що за відсутності котловану внутрішні кам'яні перегородки були влаштовані безпосередньо на нахиленому лесовому майданчику; в деяких місцях – на збереженому давньому чорноземі. Утворені при цьому “кам'яні кліті” були засипані до рівня майбутньої смальтової підлоги лесом або піском. З'явилася так звана “чорна підлога”, по якій ходили до завершення внутрішніх робіт. Заливка підлоги була одноразовою, смальта вдавлювалась безпосередньо в неї, чи в “підмазку” – у тих випадках, коли заливка виявлялась дещо нижчою необхідного рівня. Нахилена до стінки підлога в центральній апсиді й в апсидах віктарів Петра і Павла, а також Георгія зроблена спеціально вручну на оброблених з нахилом відкосах лесової підсипки. Раніше хибно вважали, що нахилена до стін підлога – наслідок просідання стін і стовпів на 30–35 см, але це неможливо, оскільки призвело б

¹⁵ *Никитенко Мих.М.* Утраченные сооружения XVIII–XIX вв. на подворье Софии Киевской по данным археологических раскопок последних лет // Могилянські читання 2008. Збірник наукових праць. К., 2009, с. 337–342.

¹⁶ *Архипова Є., Бобровський Т.* Вказ. праця, с. 24.

¹⁷ *Никитенко М.Н.* Смальтовый пол Софии Киевской // Могилянські читання 2009 р. Збірник наукових праць. К., 2010, с. 280–286; *Никитенко Мих.М.* Древний смальтовый пол в Софии Киевской. Новые данные // Могилянські читання 2010 р. Збірник наукових праць. К., 2011, с. 395–399; *Никитенко М., Корнієнко В.* Новітні дослідження підлог у Софії Київській у 2010 р. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко. К., 2011, с. 120–126; *Никитенко Мих.М., Корнієнко В.В.* Исследование полов в Софии Киевской в 2010 г. // Могилянські читання 2011 р.: Християнські реліквії: вивчення, збереження, експонування. К., 2012, с. 417–422.

до повної руйнації конструкції собору. З урахуванням свідчень джерел про символіку вівтаря, ми дійшли висновку, що підвищена підлога з відкосами сприймалася віруючими як Голгофа, тобто цей чисто технічний засіб посилював сакральну значимість вівтарної частини собору.

Архітектурно-археологічний обмір у княжій усипальні (східний торець північно-західної зовнішньої галереї), де нами відкрито первісну підлогу часу спорудження собору, дав можливість остаточно вирішити головне питання усипальні: її вбудовано в галерею не в середині XI ст., як прийнято вважати, а одразу після завершення будівництва храму, спорудженого в 1011–1018 рр.¹⁸, тобто, близько 1019 р., коли Ярослав посів київський стіл.

Несподіваним за результатами виявилось відкриття в різних місцях собору значних ділянок підлог XI і кінця XVII – початку XVIII ст. Між західною баштою і аркбутаном нами відкрито давню шиферну підлогу, яка знаходиться на тому ж рівні, що й збережена біля західного входу в собор шиферна плита на вапняній заливці. Це дуже цікаво, якщо врахувати невирішеність проблеми покриття долівки галерей. Можливо, обидві південно-західні галереї собору мали підлогу, зроблену з плит шиферу.

В апсидах вівтарів Андрія Первозваного і Миколи Мокрого на хорах відкрито давню поливну підлогу, поверх якої на піщаній підсипці лежить підлога з невеликих квадратних керамічних плиток кінця XVII – початку XVIII ст., що відноситься до часів реконструкції собору часів гетьмана Івана Мазепи.

З таких самих плит зроблено підлогу у митрополичому склепі під північно-східним членуванням південно-західної зовнішньої галереї, виникнення якого відносять до часів митрополита Рафаїла Заборовського (1731–1747). Проте, виходячи з особливостей підлоги склепу, нами вперше висловлено думку, що він виник раніше і готувався як родова усипальня гетьмана Мазепи, котрий виводив себе з Рюриковичів. Лише згодом, після відомих подій початку XVIII ст. і наступної за ними перерви (1709–1747) тут почали ховати Київських митрополитів, першим з яких був Рафаїл Заборовський, котрому царський уряд повернув цей титул.

Такими є основні результати здійснюваних нами протягом 2002–2011 рр. систематичних щорічних археологічних досліджень, наукові звіти про які зберігаються в архівах Інституту археології та Національного

¹⁸ Докл. див.: *Нікітенко Н., Корнієнко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и его датировка. К., 2012.*

заповідника “Софія Київська”¹⁹. Вважаємо, що ці результати отримані завдяки застосуванню правильної методики, коли за відсутності суцільного культурного шару перед закладанням шурфу дана територія досліджувалась із застосуванням розвідувального буру. Ми виходили з класичного для археології принципу – перш, ніж досліджувати, треба знайти об’єкт дослідження, а не навпаки, як те впливає з позиції наших опонентів.

Підведенню підсумків цих досліджень присвячена окрема стаття²⁰, яку Є. Архипова та Т. Бобровський свідомо проігнорували, хоча вона опублікована у виданні, наявному в багатьох бібліотеках, у тому числі – Національного заповідника “Софія Київська” та Інституту археології НАНУ.

Відтак, маємо констатувати, що стаття Є. Архипової та Т. Бобровського, рівно як і виконана В. Козюбою археологічна карта софійського подвір’я, виконані на низькому професійному рівні, носить не стільки науковий, як декларативний характер, тому не розкриває поставленого у її заголовку завдання, містить неповні та, у деякій мірі, спотворені дані, внаслідок чого не дозволяє читачеві скласти повноцінне уявлення про історію археологічних досліджень на території подвір’я Софії Київської.

Михайло Нікітенко, Вячеслав Корнієнко

Спроба викреслити з історії Могилянське відродження Софії Київської у контексті “здобутків” Т. Лютої

Останніми роками опубліковано кілька статей Т. Лютої щодо історії Софії Київської в XVII – на початку XVIII ст., у яких дослідниця заявила свою засадничу позицію: “заперечення ідеї реставрації Софійського собору Петром Могилою, що її впровадила ще історіографія XIX ст., яка, своєю чергою, оперувала панегіристичними текстами могилянських Спудеїв – “вокальних Орфеїв” першої половини XVII ст. – на честь самого

¹⁹ Крім подвір’я Софії Київської, у 2002–2011 рр. М. Нікітенко та його колеги В. Піоро та В. Корнієнко провадили археологічні розвідки на територіях Кирилівської та Андріївської церков.

²⁰ *Никитенко М.* Итоги археологических исследований Софии Киевской и ее подворья в 2002–2011 гг. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналава (1862–1939). К., 2012, с. 276–288.